

**BASA PEDHALANGAN KI SENTHOS YITNO CARITO
ING PAGELARAN WAYANG PURWA
LAKON PENDHAWA MBANGUN BALE PRABA YEKSA**

Desita Ayu Anggraini, Drs. Udjang Pairin Basir, M.Pd

Pendidikan Bahasa dan Sastra Daerah (Jawa)

Fakultas Bahasa dan Seni

Universitas Negeri Surabaya

desindhen@yahoo.co.id

Abstrak

Cecaturan minangka wujud Interaksi ing kauripan, kayata cecaturan kang digunakake dening Dhalang kang nyeritakake lakon wayang. Basa digunakake kanggo sarana komunikasi salahsa wijine yaiku minangka sarana komunikasi antarane dhalang menyang penontone. Ngalokanake carita kasebut nggunakake basa kang pinilih supaya komunikasi antarane dhalang menyang penontone bisa ditampa kanthi gamblang lan becik. Basa kang digunakake ing sajrone nglakokake wayang mesthi wae akeh banget jinise, sakehing jinis basa kuwi disebut Ragam basa. Salah sawijining kang bakal diteliti ana ing kene yaiku basa pedhalangan kang digelar dening Ki Senthos Yitno Carito amarga komunikasine kang variatif banget.

Prakara kang dadi undering panliten iki, yaiku (1) wiwit kapan lan ana ing ngendi ki Senthos ngrintis profesi dhalang, (2) Apa wae wujud variasi basa kang digunakake ing pagelaran wayang Ki Senthos sajrone lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa, (3) Tembung (diksi) lan tetembungan (ungkapan) apa wae kang akeh ngrenggani basa pedhalangan ing pagelaran wayang Ki Senthos sajrone lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa, (4) Gaya Bahasa apa wae kang dianggo Ki Dhalang Senthos ing pagelaran wayang sajrone lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa.

Panliten kanthi titingan sosiolinguistik iki mujudake panliten kualitatif deskriptif. Dhata sajrone panliten arupa tembung-tembung lan ukara-ukara kang ngandharake bukti-bukti anane gaya basa kang digunakake dening ki Senthos kang dijupuk saka sumberdhata, yaiku transkrip lakon wayang kulit Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa. Dhata-dhata kasebut diklumpukake kanthi teknik studi kapustakan, pilih, lan cathet. Analisis dhata kang digunakake sajrone panliten yaiku deskriptif. Teori kang digunakake kanggo nganalisis dhata yaiku teori sosiolinguistik.

Asil panliten nuduhake wiwit kapan lan ana ing ngendi ki Senthos anggone ngrintis profesi ndhalang yaiku wiwit yuswa 20 taun lan gladhen ndhalang wiwit wulan Februari 1974 nganti oktober 1974 kang digulawenthah dening guru asal kraton surakarta kanthi asma Raden Ngabehi Yoso Carito, kajaba kuwi asil panliten iki uga njlentrehake wujud variasi basa apa wae kang digunakake dening Ki Senthos yaiku variasi basa ngoko, krama, basa indonesia, sulukan, basa kedhaton, lan uga panyandra. Saliyane kuwi ana ing asile panliten kuwi uga ngandharake tembung utawa diksi lan tetembungan utawa ungkapan kang akeh ngrenggani ing basa pedhalangan ki Senthos, diksi kang digunakake yaiku tembung saroja, tembung garba, dasanama lan uga tembung camboran. Kang pungkasan ing asile panliten iki njlentrehake struktur cerita saka lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa, ananging kang dianalisis ana ing kene yaiku struktur pamaragane.

Tembung kunci : *Profil, Gaya Pedhalangan, Ki Senthos, Lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa.*

PURWAKA

Landhesan Panliten

1.1 Lelandhesaning Panliten

Ki Senthos minangka dhalang wayang kulit asale saka Desa Duri Kecamatan Slahung Kabupaten Ponorogo Jawa Timur. Panjenengane dilahirake ing tengah-tengah keluarga seni, anak mbarep saka telung paseduluran kang sakabehe uga nduweni pakaryan dhalang wayang kulit. Ramane uga dhalang wayang kulit kang kondhang ing jamane. Ki Senthos gladhen ndhalang wiwit mentas saka SMA ing Ponorogo, banjur nerusake kursus ing Surakarta kang digulawenthah dening Raden Ngabehi Yoso Carito saka kraton Surakarta lan dadi dhalang kang wasis wiwit taun 1976.

Ing panliten iki khusus neliti bab lakon kang diwedhar dening Ki Senthos yaiku lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa. Lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa nyeritakake ngenani lakune para

Pendhawa kanggo mbangun Bale Praba Yeksa nanging isih terus nemoni alangan saka para musuh yaiku Duryudana. Duryudana kang nduweni watak durjana, dengki ora bisa muspra lan terus nduweni tujuwan ala marang para Pendhawa. Nalika Prabu Duryudana krungu yen para Pendhawa arep budhal mbangun Bale Praba Yeksa, banjur Prabu Duryudana ngutus Begawan Sangkara Dewa minangka patih buta kang nggawe ontran-ontran nguji sepira gedhene tekade para Pandhawa kanggo mbangun Bale Praba Yeksa, mula ngutus para buta kanggo nggawe sakehing alangan kanggo mbubarake niate para Pendhawa lan mbubrahi Bale Praba Yeksa.

1

Basa kang digunakake dening Ki Senthos ing lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa iku variatif banget, Ki Senthos nggunakake ragam basa ngoko, indonesia, sulukan, basa kedhaton uga panyandra. Pamilihing tembung kang digunakake dening Ki Senthos ing kene uga akeh banget yaiku tembung Saroja, tembung

entar, tembung garba, Dasanama, uga ana ing pilihan basane Ki Senthos kang nggunakake lelewane basa.

Paedah nliti panliten iki yaiku ora liya supaya panliti lan pamaos tambah kawruhe lan mangerteni sapa kuwi Ki Senthos, Basa apa kang digunakake dening Ki Senthos sadawane nyeritakake cerita wayang ing lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa, lan uga mangerteni struktur cerita khusus pamaragan ana ing lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa.

Basa kang digunakake dening Ki Senthos ana ing kene ora mung basa ngoko. Anane ragam basa kang digunakake iki ora liya amarga wujud variasi basa dhalang Ki Senthos supaya komunikasi marang penontone ora mung *monoton* nggunakake sa basa nanging uga ana basa liyane supaya katon variatif, mula bab iki narik kawigaten kanggo panliti supaya nliti luwih jero. Sejatine basa kang digunakake ing pagelaran wayang purwa Ki Senthos sajrone lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa nduweni makna tartamtu. Antawacana kang ngasilake ragam basa kang beda-beda. Saka sabab kuwi, narik kawigaten panliti kanggo nganakake panliten ngenani *Basa Pedhalangan Ki Senthos Yitno Carito Ing Pagelaran Wayang Purwa Sajrone Lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa*.

Punjering panliten

Adhedhasar lelandhesaning panaliten ing ndhuwur, bisa kadudut masalah aturankang bakal diandharake panliten iki yaiku :

- (1) Sapa Ki Senthos kuwi?
- (2) Basa apa wae kang digunakake Ki Senthos nalika medhar lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa?
- (3) Kepriye struktur cerita Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa?

Tujuwan Panliten

Tujuwan panliten iki yaiku :

- (1) Kanggo ngandharake sapa Ki Senthos.
- (2) Njlentrehake basa kang digunakake kanggo medhar lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa.
- (3) Njlentrehake struktur cerita lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa

Paedahing Panliten

Panliten iki dikarepake bisa menehi paedah, yaiku :

- (1) Kanggo nglestarike utawa nguri-uri kabudayan jawa.
- (2) Kanggo nambah pamawas babagan kawruh wayang.
- (3) Kanggo nambah dokumentasi.
- (4) Saliyane iku, uga kanggo njembarake wawasan utawa nitingi bab-bab kang bisa dirembug lan diwedharake ing panliten iki.

Wewatesan Tetembungan

Sajrone panliten iki supaya ora uwal lan trep saka konsep kang wis karonce, mula nduwe watesaning panliten yaiku :

- (1) Pagelaran: Sawijining kagiyatan sajrone pamentasan karya seni marang wong akeh lan ana ing panggonan tartamtu.
- (2) Watang Kulit : salah sawijining pagelaran wayang kang mbabarake lakon mahabarata utawa ramayana sing wayange digawe saka kulit
- (3) Lakon : kadadeyan utawa reriptan sing bali dicaritakake kanthi tindak tanduk lumantar golek/wayang minangka paragane.
- (4) Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa : Sawijining lakon kang nyeritakake lakuning Para Pandhawa anggone mbangun Bale Praba Yeksa.
- (5) Ki Senthos Yitno Carito : Salah sawijining Dhalang Wayang Kulit saka Ponorogo Jawa Timur.

TINTINGAN KAPUSTAKAN

Tintingan Sosiolinguistik

Sosiolinguistik minangka cabang ngelmu kang nengenake kalungguhane basa kang gegayutan karo panganggane basa sajrone masyarakat. Tegese basa kang wiwitan minangka sistem sosial lan sistem komunikasi, sarta minangka bageyan saka masyarakat lan kabudayan tartamtu (Suwito, 1985:2). Istilah sosiolinguistik nduweni sakehing werna pamikiran lan konsep kang beda Sumarsono (2009:1) ngandharake yen sosiolinguistik yaiku kajian ngenani basa kang gegayutan karo kahanan kemasyarakatan (disinauni dening ngilmu-ngilmu sosial khusus ilmu sosiologi). Dene Basir (2002:7) ngandharake yen sosiolinguistik iku minangka cabang ngilmu basa kang gegayutan karo fenomena masyarakat minangka sawijine lembaga sosial. Ririn (2011:11) ngandharake yen wewatesane sosiolinguistik ana telung perangan, yaiku basa, masyarakat, lan gegayutan antarane basa lan masyarakat. Masyarakat lan basa ora bisa dipisahake saka ilmu sosiolinguistik.

Andharan-andharan ing ndhuwur kasebut, bisa didudut yen sosiolinguistik minangka ngilmu kang nyinaoni basa lan panganggane basa ing konteks sosial masyarakat, awit sosiolinguistik minangka gayutan antarane ilmu linguistik lan ilmu sosiologi.

Konsep Bahasa

Kita kabeh mangerteni yen sakabehing wujud tindak tanduk sajrone masyarakat bakal lumpuh yen ora ana basa. Kanthi anane basa minangka alat komunikasi ndadekake saben manungsa kanggo *adaptasi* karo lingkungan fisik lan sosiale. Ana ing bab iki, paedah basa kang bisa digunakake yaiku minangka kanggo alat *komunikasi lan interaksi sosial*. Moeliono (1988:38) ngandharake paedah liyane basa miturut sudut pandang sosiolinguistik, yaiku (1) minangka basa resmi negara utawa resmi dhaerah, (2) minangka basa penggayut kang amba ing taraf subnasional lan internasional, (3) minangka sarana kanggo tujuwan tartamtu utawa khusus, (4) minangka basa pengantar umum, lan (5) minangka basa kabudayan ing bidhang seni, ilmu lan teknologi.

Keraf (2001:3) ngandharake paedahe basa bisa saka dasar lan motif tuwuhe basa kasebut. Dasar lan motif tuwuhe basa kuwi garis besare bisa awujud: (1) nuduhake *ekspresi*, (2) alat *komunikasi*, (3) alat kanggo nganakake *intergrasi lan adaptasi sosial*, (4) alat kanggo nganakake *kontrol sosial*.

Samsuri (1994:4) menehi wewatesan ngenani basa. Basa minangka alat kang digunakake kanggo mbentuk pikiran lan prasaan, kapengenan, lan tindak tanduk; alat kang digunakake kanggo ngaruh-ngaruhi; lan basa minangka dasar utama kang paling *berurat-berakar* saka masyarakat manungsa.

Ing ndhuwur wis disebutake sakehing panemu ngenani paedahe basa, saengga bisa kadudut yen basa minangka alat kang digunakake sajrone komunikasi kang bisa nyiptakake maksud, lan tujuwan saka pawongan siji menyang wong liyane utawa ing kauripan sosial tumrap sapa.

Konsep Wayang Kulit

Tegese wayang ing artian kang amba sacara harafiah yaiku sawijining wewayangan, yen dideleng saka wujud yaiku sawijining bonekah kang nduweni garan, digawe saka kulit kang dipahat gepeng diwenehi rupa utawa dilukis miturut karaktere saka paraga-paraga kang digambarake. Wujud dhewe kaya wujud manungsa kang alami. Wong bisa ngucapake yen wewayangan saka pagelaran wayang kulit kasebut jelas banget lan kaya-kaya yen diobahake bisa nekakake wewayangan kang urip.

Pagelaran wayang kalebu sawijining pagelaran kang sipate dramatik amarga nengenake dramatisasi, sawijining drama utawa tontonan kang paragane yaiku para bonekah. Dadi pagelaran wayang minangka tembung wayang tegese sawijining dolanan boneka kang nekakake wewayangan lan sawijining pagelaran utawa pagelaran wewayangan.

Claire Holt sajrone (Soetrisno, 2004:9) ngandharake yen jagade wayang nyangkep sajenis teater Jawa tradisional, lan wujud-wujud kang utama kawujud saka sakehing jinis (Holt, 1976:123-128); Koentjaraningrat, (1984:288-294). Kang kapisan yaiku wayang kulit, jeneng umum kanggo wayang purwa kang wis nduweni umur pirang-pirang abad yaiku sawijining teater wewayangan saka bonekah kulit kang ditatah lan dipahat kang dikenal lan ditresnani ora mung ing pulo Jawa, nanging uga ing pulo Bali lan Lombok sarta ing dhaerah-dhaerah wong Jawa ing wilaah Nuswantara iki.

Pagelaran wayang ngandhut nilai kauripan luhur kang ning pungkasan cerita lan lakune menangkake kabecikan lan ngalahake kadurjanan. Bab kuwi ngajarake yen tindak tanduk becik kang bakale unggul, lan tindak tanduk kang ala bakal nampa kekalahane. Miturut Sri Mulyono (1983:15) wayang dideleng minangka basa simbol saka urip lan kauripan kang nduweni sipat rohaninah tinimbang lahiriah. Wayang minangka simbol kang ngecakake eksistensi manungsa sajrone gegayutan antarane daya natural karo supernatural.

Senajan isi cerita wayang asale saka India kang ana ing dhaerah asale dianggep kedadeyan tenan sajrone jalur mitos, legenda lan sejarah, nanging ing Indonesia cerita-cerita kuwi nyeritakake prilaku watak-watake

manungsa sajrone nggayuh tujuwan urip, lair utawa batin kanthi pemahaman cipta rasa karsa. Miturut S Haryanto (1992:22) kanggone wong Jawa, wayang minangka pedhomane wong urip kepriye carane tindak tanduk karo wong liya, kepriye nyadhari hakikate minangka manungsa lan kepriye bisa sesambungan kanthi nggayuh panciptane.

METODHE PANLITEN

Metodhe panliten yaiku sawijining cara kang wis direncanakake lan bisa dipertanggungjawabake. Ing metodhe panliten iki bakal ngandharake ngenani babagan ancangan panliten, papan panliten, tata carangumpulake data, teknik nganalisis data lan instrumen panliten.

Rancangan Panliten

Panliten ngenani Basa Pedhalangan Ki Senthio Yitno Carito iki nggunakake metodhe deskriptif kualitatif. Hutomo (sajroning Sudikan 2001:85) ngandharake yen panliten kualitatif kang asipat deskriptif yaiku nyathet kanthi teliti sakabehing kedadeyan kang dideleng lan diprungu sarta diwaca kanthi sarana wawanrembug, cathetan lapangan, foto, video, dokumen, lan sapanunggalane.

Dene metode kualitatif miturut Furehan (1992:21-22) yaiku prosedhur panliten kang ngasilake data deskriptif, pitutur utawa tulisan lan prilaku kang bisa di amati dening wong-wong iku dhewe. Mula saka panliten iki bisa ngasilake katrangan kang bisa didadekake minangka kawruh ngenani kedadeyan saka panliten.

Panliten ngenani Basa Pedhalangan Ki Senthio Yitno Carito Ing Pagelaran Wayang Purwa Sajrone Lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa iki nggunakake metodhe deskriptif kualitatif. Tegese metodhe deskriptif kualitatif miturut Moleong (2002:3) yaiku minangka prosedhur panliten kang ngasilake dhata deskriptif arupa tembung-tembung utawa lisan saka wong-wong lan nilai tanduk sing diamati.

Koentjaraningrat (1977:300) ngandharake ing saben usaha ilmiah kang didadekake objek panliten ora bisa disinaoni kabeh, kudu dipilih titikane utawa aspek kang pengin diteliti kang padha karo tujuwan panliten. Obyek panliten ora bisa uwal saka lokasi objek sing arep diteliti. Obyek panliten ora bisa uwal saka lokasi objek kang arep diteliti. Mligine perangan kabudayan, panliten luwih akeh lan luwih tumuju marang papan obyek panliten.

Obyek panliten iki arupa sapa kuwi Ki Senthio, Apa basa kang digunakake kanggo medhar lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa, lan struktur cerita lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa.

Sumber Dhata lan Dhata

Sumber dhata miturut Arikunto (2006:129) minangka subyek saka ngendi dhata bisa diasilake. Sumber data kang awujud manungsa bisa diarani informan. Endraswara (2006:119) ngandharake yen sumber data ing panliten kualitatif budaya ana loro, yaiku manungsa (*humansources*) lan samubarang liyane manungsa (*non human source*).

Ana ing panliten iki, sumber dhatane yaiku transkrip lakon wayang Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa.

Dhata minangka asil panlitene panliti. Miturut Sunarto (2001:130) yaiku katrangan kang diasilake saka sumber dhata. Dhata ing panliten iki arupa basa kang digunakake Ki Senthio kanggo medhar lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa lan Struktur carita lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa.

Instrumen Panliten

Instrumen panliten ing kene yaiku manungsa kang ora liya panliti dhewe. Panliti minangka sarana kanggo ngumpulake data kang bakal diteliti lan uga kang ngasilake analisis data. Panliti minangka instrumen kunci nduwe gaman sing bisa digunakake kanggo menehi pambiji marang kahanan.

Tatacara Nglumpukake Dhata

Tatacara nglumpukake dhata ing panliten iki yaiku nggunakake metodhe kualitatif yaiku kanthi teknik observasi, teknik wawancara lan teknik dokumentasi.

Tata Cara Analisis Dhata

Tatacara nganalisis dhata kang ana ing panliten iki yaiku nggunakake deskriptif kualitatif. Miturut Sudikan (2001:85) deskriptif kualitatif yaiku tatacara ngonceli dhata kanthi nggunakake tetembungan, dudu angka kang bisa menehi katrangan utawa andharan panliten adhedhasar data kang diasilake saka subyek kang diteliti.

Sajroning panliten kualitatif, analisis dhata ditindakake wiwit ngumpulake dhata nganti panulisan asile panliten. Kang diandharake Sudikan (2001:80) nganalisis dhata nggunakake telung bab yaiku :

- (1) Open Coding yaiku panliti golek dhata kang jangkep ngenani kesenian wayang kulit.
- (2) Axial Coding yaiku panliti merang dhata-dhata kasebut adhedhasar kategori.
- (3) Selecting Coding yaiku panliti nggolongake proses pamriksan kategori inti kang ana gegayutane karo kategori liyane supaya bisa dijupuk dudutan.

ANDHARAN ASIL PANLITEN

Ki Senthio Dhalang Wayang Purwa

Ana ing bab iki bakal diandharake bab sejarah asal usule pagelaran Ki Senthio wiwit jaman biyen nganti anane saiki. Ngrembug bab Dalang Senthio Yitno Carito, Panjenengane dilahirake seket enem taun kepungkur saka ibu kang asmane Yainem, Panjenengane minangka anak dalang kondhang jaman semana kanthi asma Ki Guna Carita. Ki Senthio dilahirake ing saka keluarga seni. Bakat panjenengane nurun saka kang Bapa wiwit panjenengane saben ndina weruh lan nonton kang Bapa ngasta wayang kulit ing sakehing pagelaran kang dipentasake dening kang Bapa. Wiwit cilik panjenengane wis kulina cekalan wayang kulit kang diajari dening kang Bapa, panjenengane mlebu sekolah umum wiwit cilik lan

sawise lulus sekolah SMA panjenengane nyinaoni bab wayang kang luwih jero kanthi melu kursus dhalang ing kutha Surakarta. Miturut informan, Panjenengane wiwit gladhen wayang ing Surakarta nalika umur udakara 20 taunan lan digula wenthah dening guru kang nduweni asma Raden Ngabehi Yoso Carito kang sale saka kraton Surakarta. lan panjenengane kursus ing Surakarta wiwit wulan februari taun 1974 nganti wulan oktober taun 1974 nganti Panjenengane Ki Senthio bisa lanyah lan dadi dalang kang patut dipentasake ing pagelaran. Pungkasane Ki Senthio bisa dadi dhalang lan wiwit nggelar pentas ing pungkasaning taun 1974. Kaya kang dijlentrahake dening informan ing dhata DW, No.7 ing ngisor iki :

“Jaman riyin kula blajar dhalang niku sabibare lulus SMA woten ing Ponorogo mbak, lajeng kula ndherek kursus ing Surakarta, wektu kuwi guruku saka kraton Yogyakarta. Ana ing kana aku wiwit gladhen ndhalang lan aku uga melu ngrewangi bapak nggarap pakaryan apa wae ingkang sakirane saged tak tandangi, mula kula niki gladhene kang rata-rata dugi 5 taun, kula blajar kalih bapak niku namung 3 wulan”.

Basa Pedhalangan Ki Senthio

Kaya pagelaran kaya lumrahe, wujud komunikasi dhalang marang penonton yaiku migunakake basa. Basa kang digunakake ing pagelaran wayang kulit kuwi maneka warna. Kayata kang digunakake ing lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa iki. Ki Senthio nduweni ragam basa, pamilihing tembung kang digunakake ing basa pedhalangane. Anane ragam basa iki ditujukake kanggo wong-wong kang beda-beda umpamane antawacana antarane punakawan, cecaturan antarane dhalang marang penonton lan saliya-liyane bakal diandharake ing ngisor iki miturut dhata transkrip wayang kanthi lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa kang wis dinduweni dening panliti.

Ragam basa ing pagelaran Ki Senthio Yitno Carito iki wujud ana 6, yaiku migunakake ragam basa ngoko, ragam basa krama, ragam basa Indonesia, sulukan, basa kedhaton lan panyandra. Basa kang dienggo dening Ki Senthio nduweni tujuwan dhewe-dhewe lan ditujokake dening Objek kang beda-beda. Kanggo apa tujuwane kanggo sapa lan kaya apa tuladhane saka saben ragam basa kang digunakake dening Ki Senthio bakal dijlentrehake luwih cetha ing ngisor iki :

Ragam Basa Ngoko

- (1) Antawacana antarane Buta Kaladiyu lan Buta liyane

Antawacana antarane Buta Kaladiyu lan Buta liyane yaiku salah sawijining tuladha kang nggunakake ragam basa ngoko ana ing kene. Antawacana antarane buta kaladiyu lan buta liyane kedadeyan ing adegan wayah budhalan. Cecatruran iki isine mung sorak-sorake Buta Kaladiyu marang liyane supaya enggal budhal nyambut gawe kaya kang wis didhawuhi dening Begawan Sangkaradewa. Ing pamilihane basa iki nggunakake basa ngoko kang bakal diandharake ing dhata ngisor iki :

Buta 1 :“Para wadya balaku aja nganti ana kangkari..”
 “Kene ndherek Begawan Sangkara dewa heh...”
 Buta 2 :“Ayo budhal dhi..aja turu wae.”
 Buta 3 :“Wah mumet..”
 Buta4 :“ca...kanca..entuk jatah cha..ayo budhal ca..golek sandhang pangan cha..najan kepenak lekmu lumban turu. Ayo budhal dina iki cha..”
 Buta5 :“aku ki kabotan sirah kok lik..angger tak ngge ngadeg mesti ambruk..ayo budhal cha..”
 Buta 6 :“weee..mbubrahi irama..hoeeee...enteni...”
 (DPS,Kc.94)

Terjemahan :

Buta 1: *Para temanku jangan ada yang ada ketinggalan
 Ayo kesini ikut Begawan Sangkaradewa heh..*
 Buta 2: *Ayo berangkat dhik..jangan tidur saja.*
 Buta 3: *Wah pusing..*
 Buta 4 : *aku itu keberatan kepala kok paman..setiap saya pakai berdiri pasti tumbang..ayo berangkat teman.*
 Buta 5: *weee...merusak irama..hoeee..tunggu..*

Miturut dhata transkrip ing ndhuwur nuduhake antawacana antarane para buta kang budhal nyambut gawe, antarane buta siji lan liyane padha sorak-sorak ngejak buta kang liyane supaya ninggalake sakabehe pakaryan lan padha budhal nyambut gawe. Ing ndhuwur nuduhake anane variasi ragam basa ngoko antarane Buta siji lan liyane ing cecaturan para buta wayah budhalan. Basa ngoko ing kene digunakake kanggo mitra wicara kang saumuran nuduhake yen pawongan kasebut wis nduweni keraketan. Dhata ing ndhuwur nuduhake yen basa ngoko ing kene digunakake para wadya bala para buta amarga pawongan kasebut minangka wong kang nduweni sesambungan minangka kekancan raket, uga nuduhake yen kahanan status sosiale padha.

Ragam Basa Krama

(1) Antawacana Buta Kaladiyu marang Begawan Sangkaradewa

Ragam basa krama kang ana ing tuladha sepisanan yaiku digunakake ing antarane Buta Kaladiyu lan Begawan Sangkaradewa. Ana ing kene cecaturane ing wayah budhalan. Cecaturan kang nuduhake perintah marang Kaladiyu supaya ngoyak para buta liyane supaya enggal budhal nyoba tekade para pendhawa kang bakal mbangun bale praba yeksa. Basa krama ing kene digunkake dening Buta Kaladiyu marang Sangkaradewa kaya kang dituduhake ing dhata ngisor iki :

S : “Hong thethe Ywang Kala Ludra patik raja dewaku.ee...Kala Diyu”

K : “Wonten pangandika ingkang adhawuh penemban,amiji dhateng putra siswa paduka kula pun Kala Diyu.”

S : “Ulun bakal nyoba marang sepira tekate para Pandhawa anggone padha bakal mbangun Bale Prabayeksa. Wohing para Pandhawa ambangun,ora mung kanggo para Pandhawa nanging,kanggo tumrap para kawula sak negara Ngamarta. Aja dianggep gampang merga pambangune mbutuhake prabeya sing ora sithik. Ya lair ya batin..mula ngger Kaladiyu bakal tak coba sepira anteb tekading para pandhawa.”
 (DPS,Kc.93-94)

Terjemahan :

S : *Hong thethe Ywang Kala Ludra patik raja dewaku. Ee Kaladiyu.*

K : *ada apa guru, memanggil saya Kaladiyu.*

S : *saya bakal mencoba terhadap seberapa besar tekad Pandhawa untuk membangun Bale Prabayeksa. Pandhawa membangun tidak hanya untuk Pandhawa tetapi untuk semua warga Negara Ngastina. Jangan dianggap gampang karena pembangunannya membutuhkan biaya yang tidak sedikit. Ya lahir ya batin..mangkanya nak Kaladiyu bakal tak coba seberapa besar tekad para pandhawa*

Miturut dhata ana ing ndhuwur nuduhake antawacana antarane Buta Kaladiyu marang Begawan Sangkara dewa kang ngrembug niat ala yaiku nggawe wong liya supaya gelem ngrusak niate para pendhawa. Bab iki diandharake nalika ana ing adegan budhalan, Kang katuduhake saka dhata ing ndhuwur kuwi yaiku nggunakake basa krama antarane Buta Kaladiyu marang Begawan Sangkara dewa.

Tujuwan nggunakake basa krama ing kene ditujokake marang Begawan Sangkara dewa amarga basa krama kanggo ngormati Begawan Sangkara dewa minangka gurune Buta Kaladiyu. Basa krama ing kene digunakake supaya guneman katon luwih sopan lan alus.

Ragam Basa Indonesia

(1) Antawecana Wayang Golek

Antawacana salah sawijining karakter wayang golek kang karakter nyepur minangka salah sawijining wayang kang nggunakake ragam basa indonesia. cecaturan ana ing kene yaiku minangka wujud komunikasi antarane wayang kasebt marang penonoton kang cerita kahanane yen ning ndonya iki paribasan ora mangan ora apa-apa sing penting ngrokok. Bab kuwi diandharake nggunakake basa indonesia kaya kang katulis ing dhata ngisor iki :

...rokokke 76 kopi sepuluh gelas..lahh...tidak makan tidak apa-apa waton merokok..gerrr mbokmuu..rombongan ini yang suka merokok saya hitung ada tujuh orang. Pak Teguh, Agus, Pak Jito, Pak Su, Pak Marsad.. (DPS,Kc.95)

Pethikan dhata ing ndhuwur kasebut salah sawijining wujud cecaturane wayang golek kang ngudarasa kahanane kang nyeritakake ngrokok kuwi bab

kang paling penak dilakoni, paribasan ora mangan ora apa-apa sing penting ana rokok. Bab iki diunekake dening karakter wayang golek iki nalika ing adegan budhalan.

Ana ing pethikan gunemane wayang golek marang para penonton ing ndhuwur iki nggunakake basa Indonesia. Basa indonesi ing kene digunakake kanggo wujud komunikasi lawakan kang dicampur karo basa jawa. Panggunaane basa Indonesia ing kene supaya kemasane katon luwih moderen dicundhukake karo wayang kang dilakokake yaiku wayang golek kang nglakokake lawakan.

Ragam Sulukan

1) Suluk ada-ada arep budhalan

Suluk ada-ada arep budhalan digunakake kanggo ngiringi budhalan para oaraga wayang. Suluk iki digunakake dhalang minangka wujud iringan kanggo para wayange lan nduweni sipat kereng, ganas lan nesu. Anane ragam sulukan digunakake ing kene bakal diandharake ing dhata ngisor iki :

“Bumi gonjang ganjing langit kelap kelop katon lir gincanging alis,,hoongg....risang maweh gandrung, sabarang kadulu duh ari sunitra tan aya kabeh sinengana nang sayeng maringsun”

Terjemahan :

Bumi berputar, langit berkelap kelip terlihat dikelopak mata, Sang Prabu Rama jatuh cinta, semua terlihat, duh adhihku anaknya Dewi ari sunitra, semua seisi hutan melihatku

Ana ing ndhuwur minangka pethikan kang nuduhake ragam suluk kang digunakake ing sajrone lakon pendhawa mbangun bale praba yeksa, suluk ing kene digunakake ing wayah arep budhalan lan digunakake ing wayah sereng/nesu lan kaget. Suluk iki minangka tembang nalika Prabu Rama gandrung marang Dewi Sinta.

Ragam Basa Kedhaton

(1) Antawacana antarane Werkudara lan Abiyasa

Antawacana antarane Werkudara lan Abiyasa ing kene minangka salah sawijining tuladha kang nuduhake anane ragam basa kedhaton digunakake. Basa Abiyasa kanggo Werkudara ing kene nuduhake yen tugas kanggo ndandani bale praba yeksa kudu ditindakake kanthi bareng-bareng lan bagi tugas lan nggunakake basa kedhaton kaya kang ana ing dhata ngisor iki :

W :”Abiyaksa kakekku,,mara gage aku gulangen, srana kepriye sing kudu tak tindakake.”

A: “Dara...bale praba yeksa iku tilarane pukulun Hyang Bathara Indra ingkang duk nalika semana ngratoni jim ing Wisamarta ngger..saka guru bale praba yeksa kudu kaganti nganggo kayu jati kang blendok wulung dedeg sembur mapan ning alas jati rokeh.Sira putuku Werkudara sing kudu angupaya.Dene gandik sela cemani ingkang kudu dadi gantining opak bale praba yeksa iku dununge ana ing kailangan Suralaya

adimu si Arjuna ingkang kudu ngupaya Bratasena.”

W : “mengkono Abiyasa kakekku..iya..”

A : “*srana kaping telu wedi malela mapane ana ing gunung Candramuka anakmu lanang si Ontoreja ingkang kudu tumandang wis Werkudara. Ora ana dhawuh maneh gage enggal tindakna ngger putuku bocah gagah..*”

(DPS,Kc.93)

Terjemahan :

W :*Abiyasa kakekku, kesinilah didiklah aku, harus bagaimana yang harus aku lakukan.*

A: *Dara..bale praba yeksa itu peninggalan pukulun Hyang Bathara Indra yang dulu di Wisamarta nak..dari guru bale praba yeksa harus digantikan dengan kayu jati blendok wulung dedeg sembur yang ada di alas jati rokeh. Kamu cucuku Werkudara yang harus mengupayakan. Dan gandik sela cemani yang harus menjadi ganti opak bale praba yeksa itu berada di kailangan Suralaya adikmu Arjuna yang harus mengupayakan Brastasena.*

W : *begitukah Abiyasa kakekku..iya.*

A :*Dan yang ketiga pasir malela yang berada di gunung Candramuka anakmu laki-laki si Ontorejo yang harus bertindak Werkudara. Tidak ada suruhan lagi, cepat lakukan nak cucuku anak gagah.*

Dhata ing ndhuwur ngandharake antawacana Abiyasa marang Werkudara kudu kepriye kang kudu ditindakake dening werkudara tumrap dhawuh saka Abiyasa. Variasi basa kang digunakake ana ing dhata ing ndhuwur yaiku basa kedhaton,miturut dhata ing ndhuwur bisa kadudut yen gunane basa kedhaton ing kene digunakake yaiku amarga pancen basa kedhaton dienggo kanggo para panduduk keraton, ana ing antawacana antarane Buta Kaladiyu lan Begawan Sangkaladewa minangka cecaturan kang panggonane nuduhake ana ing sawijining keraton, mula basa kedhaton digunakake kanggo cecaturan saklorone.

Tembung Camboran

(1) Cecaturan Wayang Golek

Dhata sepisanan kang nuduhake yen anane tembung camboran digunakake yaiku antawacana antarane buta kang ngejak buta liyane supaya enggal budhal nindakake gawe kaya kang katuduhake ing dhata ngisor iki :

“ca...kanca..entuk jatah cha..ayo budhal ca..golek sandhang pangan cha.”.

(DPS,Kc.94).

Terjemahan :

*Teman...ayo dapat jatah teman...ayo berangkat
teman...mencari makan teman.*

Dhata kang katuduhake ing ndhuwur iki minangka antawacana buta siji menyang buta liyane kang sorak-sorak ngejak budhal tandang gawe, caturan kasebut unine ana ing wayah budhalan. ukara kang nuduhake yen tembung camboran digunakake yaiku ana ing tembung sandhang pangan kang wis digaris ngisore supaya luwih cetha anggone nitiki.

Tembung Saroja

(1) “Parawadya balaku aja nganti ana kangkari..”

(DPS,Kc.94)

Terjemahan :

Para temanku jangan sampai ada yang tertinggal

Dhata ing nduwur nuduhake pethikan cecaturane antarane para buta kang nggawe dhawuh marang buta liyane supaya budhal tanpa ana sing keru, ing dhuwur minangka pethikan antara buta ing wanci budhalan. Tembung saraja digunakake ing ndhuwur katuduhake ing tembung kang wis digaris ing ngisore.

Tembung Garba

(1) “Narendra saka ngendi sapa kang dadi jejuluke.”

(DPS,Kc.102)

Terjemahan :

Narendra dari mana siapa yang panggilannya

Dhata ing nduwur minangka tetembungan kang dipocapake dening Durna kang nalika kuwi lagi cecaturan sengit karo Sangkara Dewa ing adeg adeg wayah ada-ada greget saut. Tembung garba digunakake ana dhata ing ndhuwur katuduhake lewat tembung kang digaris ngisor yaiku narendra saka tembung nara+indra.

Dasanama

(1) “wana dadi alas, alas dadi wana”

Ana ing dhata ndhuwur kasebut minangka salah sawijining pethikan kang dijupuk saka gunemane Durna kang sanalika kuwi dadi panengah akuring pandhawa lan kurawa. Ing dhata ndhuwur kasebut nuduhake nggunakake dasanama yaiku anane tembung alas lan wana kang nduweni pangerten padha nanging wujud ana ing tembung liya.

Tetembungan/ Ungkapan

(1) Nungkak Kaduwara

Nungkak kaduwara yaiku kalebu tembung ungkapan kang digunakake ing dhata ngisor iki. Nungkak kaduwara ing kene nduweni pangerten ora gelem basa, panganggone tembung iki bakal diandharake luwih gamblang ing dhata ngisor iki

“..tekane wis ora nganggo subasita,nungkak krama lungguhe nyingkur karo aku.”

Kedatangannya tidak ada sopan santun, tidak mau bahasa baik dan duduk membelakangiku.
(DPS,Kc.102)

Ing dhata ndhuwur iki nuduhake yen nyaritakake kalakuwan Sangkara Dewa minangka pendhita buta kang ora nduwe sopan santun, ananging ana ing dhata ing ndhuwur ki dhalang nggunakake basa kang ora umum digunakake ing basa sabendinane yaiku nungkak krama. Nungkak krama ing kene kalebu ungkapan utawa tetembungan kang tegese ora gelem basa.

Struktur Cerita Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa (Pamaragan)

(1) Abiyasa

Paraga kapisan yaiku Abiyasa minangka kakek saka para Pendhawa. Ing lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa, Abiyasa kalebu paraga utama protagonis, kang akeh paring pambiyantu marang para putu lan buyute cara apa kang kudu dilakokake supaya kasil anggone mbangun bale praba yeksa saengga akeh pamaragane sing becik. Pamaragan saka Abiyasa, yaiku :

(1) Wicaksana

Sajrone mejang putu-putune, Abiyasa kalebu wong kang banget wicaksana. Abiyasa nggulung kudu kepriye cara kang ditindakake kanggo mlakune pambangune Bale Praba Yeksa amarga sakabehe kuwi mbutuhake ragad kang ora sethithik. Bab kawicaksanane Abiyasa ana ing lakon iki katuduhake ing pethikan ngisor iki :

(1) AB: “Hee...kaki..putuku ngger Werkudara.

Jeneng sira jo nimbrung marang prihatining putuku si Yudhistira,sabab nggone bakal miwiti hambangun bale praba yeksa kang sanyatane mbutuhake sarat sarana kang ora gampang Werkudara..” (DPS.Kc93)

Pethikan ing ndhuwur minangka bukti yen Abiyasa nduweni sipat wicaksana amarga nggatekake kahanan kanthi becik lan weruh tumindak apa kang kudu dilakoni supaya dadi becik. Saliyane pethikan ana ing ndhuwur, Abiyasa uga nuduhake kawicaksanane kanggo mbagi tugas kanggo para putune supaya nggolek lan nyiyapake sakabehe kang dibutuhake kanggo mbangun bale Praba Yeksa.

(2) Werkudara

Paraga kaloro yaiku Werkudara, Werkudara ana ing lakon iki minangka pangenggak para Pendhawa, wong kang gedhe banget perane kanggo nglancaraké pambangune Bale Praba Yeksa. Ana ing lakon iki uga Werkudara minangka paraga kang kalebu protagonis amarga tumindake kang becik, pamaragan Werkudara bakal diandharake ana ing ngisor iki :

(1) Manut

Werkudara minangka salah sawijine Pendhawa lima kang gagah perkasa kang nduweni julukan liya yaiku Bima. Dideleng saka sipate kang tegas lan wani, ananging Werkudara uga kalebu paraga kang manut marang dhawuh. Utamane marang dhawuh kang ngutus kabecikan, kayata dhawuh saka Abiyasa kang diwenenake marang dheweke ing pethikan ngisor iki :

- (1) W : Abiyaksa kakekku,...mara gage aku gulangen, srana kepriye sing kudu tak tindakake. (DPS.Kc.93)

Pethikan saka dhata ing ndhuwur minangka bukti yen Werkudara kalebu paraga kang manut senadyan wong kang wani lan ora nduwe wedi marang mungsuh sapa wae. Pethikan ing ndhuwur nuduhake yen Werkudara isih butuh gegulang saka Abiyasa bab apa kang kudu digatekake kanggo mbiyantu pambangune Bale Praba Yeksa. Saliyane pethikan ing ndhuwur, uga ana pethikan kang nuduhake yen sipate Werkudara pancen manut karo apa sing sekirane kanggo kabecikan.

Antareja

Paraga katelu yaiku Antareja kang kalebu paraga becik amarga uga paring pambiyantu marang lakune Pendhawa kanggo mbangun Bale Praba Yeksa. Antareja yaiku putra Werkudara kang nduweni sipat becik uga kang nduweni tugas nggoleki wedhi malela. Pamaragan Antasena yaiku

- (1) *Tanggung Jawab*

Antareja kalebu wong kang tanggung jawan kang melu njaga katentremane Negara Ngamarta saka para mungsuh sebab bakal ngrusak pambangune Bale Praba Yeksa, ing kene Antareja uga kautus nggolek sarana kanggo nggolek wedi malela lan masrahake negara Ngamarta marang adhine supaya ora kena pangrusake para mungsuh. Bab kuwi katuduhake ana ing pethikan ngisor iki :

- (1) ANT : “Hiya...mula kang iku, mangsa bodhoha negara Ngamarta aja nganti ana mungsuh kang bakal ngrusak marang pambangune bale.” (DPS.Kc.108)

Ana ing pethikan ndhuwur kasebut bukti minangka Antareja tanggung jawab melu njaga katentremane negara Ngamarta, sebab Antareja ora bisa njaga dhewe amarga dheweke uga antuk dhawuh supaya golek wedhi malela kanggo sarana mbangun Bale Praba Yeksa.

Begawan Sangkaradewa

Paraga kepatat ing lakon iki yaiku Begawan Sangkaradewa. Sangkaradewa minangka paraga antagonis kang nduweni sipat ala. Dheweke mungsuh para Pendhawa amarga nyoba ngrusak pambangune Bale Praba Yeksa. Pamaragan Begawan Sangkaradewa yaiku :

- (1) *Durjana*

Sangkara Dewa minangka buta kang nduweni niat ala yaiku nggawe alangan kanggo para Pandhawa supaya ora bisa mbangun bale praba yeksa, bab sipat kadurjanan kang dinduweni dening Begawan Sangkaradewa katuduhake ana ing pethikan ngisor iki :

- (1) BS : “Ulun bakal nyoba marang sepira tekate para Pandhawa anggane padha bakal mbangun Bale Prabayeksa. Wohing para Pandhawa ambangun, ora mung kanggo para Pandhawa nanging, kanggo tumrap para kawula sak negara alam ndonya ngamarta. Aja dianggep gampang merga pambangune mbutuhake prabeya sing ora sithik. Ya lair ya

batin..mula ngger Kaladiyu bakal tak coba sepira anteb tekading para pandhawa.” (DPS.Kc.93)

Pethikan ing ndhuwur minangka bukti kang nuduhake yen niat kang ala kanggo nguji tekade para Pendhawa kanggo mbangun bale Praba Yeksa kanthi cara kang ala.

Prabu Duryudana

Paraga kelima yaiku Prabu Duryudana kang kalebu paraga antagonis. Prabu Duryudana uga nduweni sipat angkara murka kang asale saka aruh-aruih Sengkuni kang wiwit biyen nduweni sipat licik. Pamaragane Prabu Duryudana yaiku :

- (1) *Iri Dengki*

Salah sawijining sipat angkara murka kang ana ing Prabu Duryudana yaiku iri dengki. Dheweke meri banget marang Pendhawa kang mengko bakale kondhang kaloka yen bisa kasil mbangun bale Praba Yeksa kang katuduhake ing pethikan ngisor iki :

- (1) DY: “Kawontenanipun Kadang kula Pandhawa anggenipun badhe mbangun Bale Prabayeksa. Kaka prabu, kula rumaos meri ingatasipun negari Ngamarta punika namung negari pang carangipun negari Ngastina nanging, asmanipun saya kumbul kaduwara, saya kondhang kaloka ing bawana. Kanugrahan saking dewa mboten kendhat tansah tumaruntun. Wiwit saking dumadosing negari Ngendra Prahastha, ugi pandhawa saget nganakaken sesaji suci nami nami Swsaji Raja Suyu, lan malih kanugrahan dhampar Maesa Ndanu, kanugrahan payung Tunggul Naga, pendhak tahun saya kathah nalendra manca ingkang sami teluk ngayom dhateng Prabu Puntadewa. Dhuh kak prabu, yen ngantos kedlarung-dlarung dangu sangsyaning dangu negari Ngastina badhe kasilep kaliyan kuncarane negari Ngamarta. Mila kaka prabu kula rawuhaken dinten mangke mboten sanes wontena keparenging galih sampun ngantos ndadra kaluhurane negari Ngamarta, paduka dinten mangke kula dherekaken anggalaken pambangune bale Prabayeksa ingkang dipun adani dening kadang-kadang kula para Pandhawa.” (DPS.Kc.98-99)

Pethikan ing ndhuwur minangka bukti sipate Duryudana kang meri marang kondhange para Pendhawa. Mula saka kuwi, dheweke nduweni niat kang ala banget yaiku kepriye carane ngrusak pambangune Bale Praba Yeksa. Kepriye cara apa wae bakal dilakoni supaya Prabu Duryudana bisa mbubrahi niyate para Pendhawa.

Sengkuni

Paraga angka enem kang dadi paraga antagonis ing kene yaiku Sengkuni. Sengkuni minangka paraga

kang nduweni ati ala, licik lan seneng ngedu wong liya supaya dadi ala uga. Pamaragan Sengkuni yaiku :

(1) Adu Domba

Wis dadi wewatekane sengkuni yaiku seneng ngedu antarane wong siji lan liyane supaya ora ana keraketan. Kaya kang dilakoni dening Sengkuni marang Duryudana supaya tetep memungsuhan karo para Pandhawa kaya kang dituduhake ing dhata ngisor iki :

S: "Pandhawa Kurawa punika dipun kodrataken kedah memengsan. Kedah mboten rukun sabab, Pandhawa Kurawa punika dipun taleni kaliyan kodrat. Kodrating jagad mbenjing punika wonten perang ageng nama Baratayuda Jaya Binangun. Mangka Barata Yuda Jaya Binangun punika perangipun Pandhawa lan Kurawa. Lanek mbenjing punika wonten perang gegempuran Pandhawa lan Kurawa kenging napa kok sakpunika brik-brik ndandosi kerukunan punika rak mboten enten damelipun ngger. Pramila nyumanggakaken paduka ngger anak prabu anggenipun nyarirani." (DPS, Kc.100)

Sipat alane Sengkuni yaiku dituduhake ing pethikan ndhuwur iki yaiku seneng ngedu domba antarane Pandhawa karo Kurawa supaya ora raket gayutane. Kamangka Duryudana nalika kuwi entuk wejangan saka Durna supaya enggal raket sesambungan karo para kurawa amarga padha-padha tunggal guru, nanging Sengkuni ana ing kono kasil ngumbah utege Prabu Duryudana supaya tetep mungsuhan karo Pandhawa.

PANUTUP

Dudutan

Panliten kanthi irah-irahan Basa Pedhalangan Ki Senthos Yitno Carito Ing Pagelaran Wayang Purwa Sajrone Lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa kang ditintingi kanthi tintingan sosiolinguistik ngandharake ngenani wiwit kapan lan ana ing ngendi Ki Senthos wiwit ngrintis profesi dhalang, variasi basa kang digunakake dening Ki Senthos, tembung lan tetembungan kang akeh ngrenggani ing basa pedhalangan Ki Senthos, lan gaya basa kang digunakake dening Ki Senthos sajrone Lakon Ki Senthos Yitno Carito Sajrone Lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa.

Ki Senthos wiwit gladhen ndhalang wiwit panjenengane ing Surakarta nalika umur udakara 20 taunan lan digula wenthah dening guru kang nduweni asma Raden Ngabehi Yoso Carito kang asale saka kraton Surakarta. lan panjenengane kursus ing Surakarta wiwit taun 1974 wulan februari nganti oktober taun 1974 nganti Panjenengane Ki Senthos bisa lanyah lan dadi dalang kang patut dipentasake ing pagelaran. Pungkasan Ki Senthos bisa dadi dhalang lan wiwit nggelar pentas wiwit pungkasaning taun 1974.

Sajrone pagelaran wayang kulit dening Ki Senthos kang ana ing lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa, Ki Senthos nggunakake variasi basa kang digunakake ing cecaturan sadawane lakon.

Variasi-variasi basa kang disebut ragam basa ana ing pagelaran Ki Senthos Yitno Carito iki wujud ana 6, yaiku migunakake basa ngoko, basa krama, basa Indonesia, sulukan, basa kedhaton lan panyandra. Basa kang dienggo dening Ki Senthos nduweni tujuan dhewe-dhewe lan ditujokake dening Objek kang beda-beda.

Saliyane nggunakake variasi basa, Ki Senthos uga nggunakake tembung lan tetembungan kang akeh ngrenggani ing basa pedhalangan, tembung utawa diksi kang digunakake dening Ki Senthos ana ing kene ana papat, yaiku nggunakake tembung saroja, tembung camboran, dasanama, uga tembung garba. Saliyane kuwi uga nggunakake tetembungan utawa ungkapan kang digunakake minangka makna kias sajrone cecaturan sadawane lakon.

Ana ing sub bab pungkasan diandharake struktur cerita Ki Senthos ing pagelaran wayang kulit ing lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa. Akeh ana ing struktur cerita iki bab kang dijlentrehake yaiku mung bab pamaragane, pamaragan kang mandegani ing lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa iki kalebu rong jinis yaiku Paraga Protagonis yaiku Abiyasa, Werkudara, Antasena lan Paraga Antagonis yaiku Sengkuni, Duryudana lan Begawan Sangkaradewa.

Pamrayoga

Ing panliten iki, panliti nyoba ngonceli lan nyuguhake sawijine Basa Pedhalangan wayang purwa Ki Senthos Yitno Carito sajrone lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa. Asil panliten kang ngonceli gaya pagelaran Ki Senthos kaya mangkono dikarepake tumrap pamaos iki diajab bisa nambahi kawruh ngenani variasi basa, tembung lan tetembungan uga gaya basa ing donyaning pewayangan. Tumrap piwulangan, panliten iki diajab bisa menehi sumbangan materi apresiasi mligine ing bab apresiasi pewayangan.

Panliti ngrumangsani panliten iki isih adoh saka kasampurnan, Mula pitedah kang asipat mbangun supaya luwih becik kanggo nyampurnakake lan panliti nduweni pangarep-arep amrih panliti liyane bisa nyampurnakake lan njangkepi panliten ing donyaning pewayangan.

KAPUSTAKAN

- Basir, Udjang Pr. M. 2001. *Sosiolinguistik pengantar Tintingan tindak Berbahasa (konsep, teori, model pendekatan, dan fakta berbahasa)*. Surabaya: Press UNESA.
- Basir, Udjang Pr.M. 2011. *Ketrampilan Menulis (Pengantar Teori dan Praktik)*. Surabaya : Bintang Surabaya
- Chaer, Abdul, Leonie Agustina. 2004. *Sosiolinguistik Perkenalan Awal*. Jakarta: PT. Rineka Cipta.

Departemen Pendidikan dan Kebudayaan. 2001. *Kamus Besar Bahasa Indonesia*. Jakarta: Balai Pustaka.

Keraf, Gorys. 2001. *Komposisi*. Semarang:Nusa Indah.
. 2008. *Diksi dan Gaya Bahasa*. Jakarta: PT. Gramedia Pustaka Utama.

Moeliono, Anton. M dan Soenjono Djarjawijaja. 1988. *Tata Bahasa Baku Bahasa Indonesia*. Jakarta: Depdikbud.

Poerwadarminta, W.J.S. 1937. *Baoesastra Djawi*.

Samsuri. 1994. *Analisis Wacana*. Malang: IKIP Malang.

Sasangka, Sry Satriya Tjatur Wisnu. 2004. *Unggah-Ungguh Basa Jawa*. Jakarta : Paramalingua

Sudarmanto, Drs. 2011. *Kamus Lengkap Bahasa Jawa*. Semarang: Widya Karya.

Sumarsono. 2004. *Sosiolinguistik*. Yogyakarta: Sabda.

Soetrisno,Drs.2004. *Wayang Sebagai Ungkapan Filsafat Jawa*. Yogyakarta : Adita Pressindoesti

Padmosoekotjo,S. 1953. *Ngrengrengan Kasusastran Djawa*. Surakarta

Tarigan. 2009. *Pengajaran Gaya Bahasa*. Bandung: Angkasa.

Yaqin, Nur Ainul. 2004. *Diksi dan Gaya Bahasa Pemberitaan Majalah Tempo Edisi 1 Maret- 4 April 2004 Kajian Semantik*. Universitas Negeri Surabaya: Skripsi.

Beamtoday.blogspot.com/2014/2/16-macammacam-majas-dan-contohnya.html?

(diunduh tanggal 20 Juli 2014. Jam 20.00WIB).

Coffieenco.blogspot.com/2013/1/macammacam-majas-dan-contohnya.html?

(diundhuh tanggal 19 Juli 2014. Jam 07.00 WIB).

Erningherniti.blogspot.com/p/sosiolinguistik.html?

(diundhuh tanggal 04 Juli 2014. Jam 08.00 WIB).

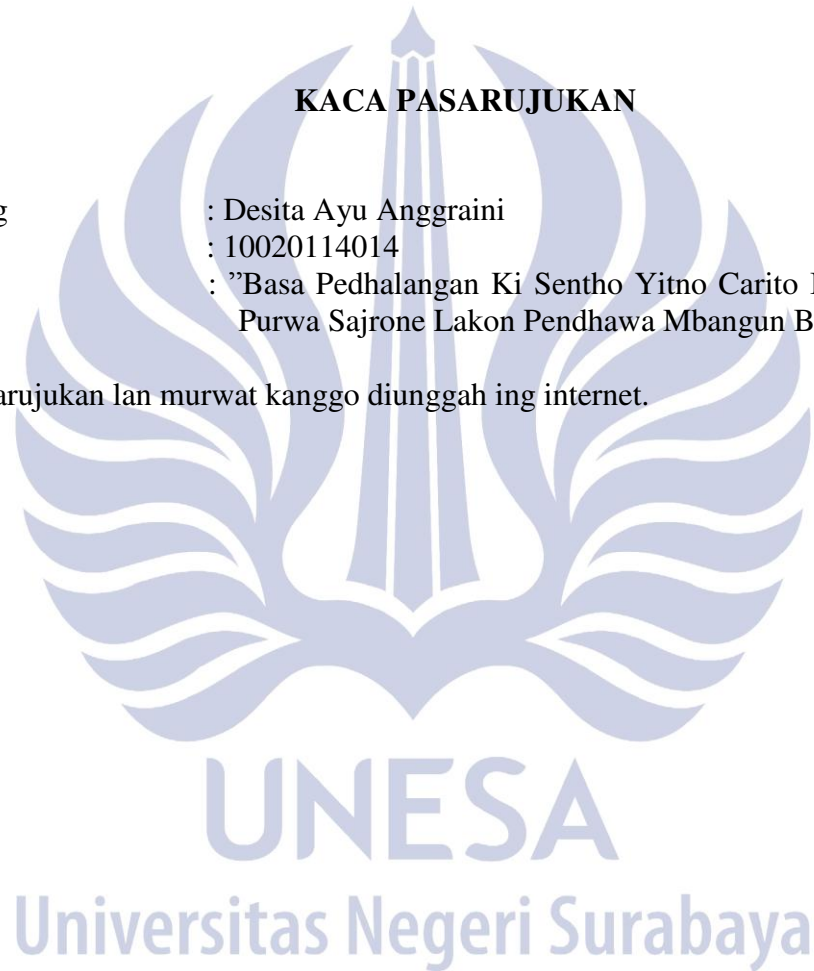
Lanangiagad.blogspot.com/2012/02/skripsi-ragam-bahasa-komunikasi.html?

(diundhuh tanggal 08 Juli 2014. Jam 09.00 WIB).

KACA PASARUJUKAN

Skripsi dening : Desita Ayu Anggraini
NIM : 10020114014
Irah- irahan : "Basa Pedhalangan Ki Senthos Yitno Carito Ing Pagelaran Wayang
Purwa Sajrone Lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa".

Jurnal iki kasarujukan lan murwat kanggo diunggah ing internet.

Surabaya, 20 Agustus 2014
Pembimbing,

Prof.Dr. Udjang Pairin Basir,M.Pd
NIP. 195706101984031003

.....

**“BASA PEDHALANGAN KI SENTHO YITNO CARITO
ING PAGELARAN WAYANG PURWA
LAKON PENDHAWA MBANGUN BALE PRABA YEKSA”
E- JURNAL**

Dening :

Desita Ayu Anggraini

NIM : 102114014 / 2010 A

**JURUSAN PENDIDIKAN BAHASA DAN SASTRA DAERAH
FAKULTAS BAHASA DAN SENI
UNIVERSITAS NEGERI SURABAYA**

2014